

Original Article

Ritual Application of Motif and Inscription on Medical Magic Dished & Cups with Emphasis on Islamic Cups

Abdolkarim Attarzadeh¹, Seyyede Maryam Poursaleh Amiri^{2*}

1. Assistant Professor, Department of Islamic Art, Soore University, Tehran, Iran.

2. Ph.D. Student of Art Studies, Art University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: Maryamamiri867@gmail.com

Received: 17 Dec 2018   Accepted: 22 Apr 2019

Abstract

Background and Aim: In ancient times, believing in supernatural forces as wrongful or rightful ghosts was Customary and it was associated with people beliefs. These beliefs have influenced human's life and one of the noteworthy professions was medicine. Magical medicine formed, was occurred by sacred, spell, amulet accompany with tools and instrument. Medical magic cups were used as containers for eating or doing ritual by praying. The present research aims to represent these containers during the Islamic era from two aspects; 1- The effect of rituals on magic cups; 2- How prayer cups are used in Iranian social culture.

Materials and Methods: The Methodology in the present research is descriptive-analytical method using library and museum references. The method of data analysis was done through sampling in three periods and then the data were analyzed by qualitative method.

Findings: Although the historical basis and beliefs continued until the Islamic era, but motifs and concepts have changed because of religious belief. Spiritual values have played a significant role in ritual and religious applications of medical magic. The illustrations have played a role in treatment or ceremonies.

Conclusion: Most of the inscriptions have display the application of these containers in different types of illnesses, requesting health and blessing for the owner of the dish or special mores. These types of cups are due to visual images relates to the concepts of blessing and fertility.

Keywords: Medical Magic; Prayer Therapy; Cup; Praying Inscription

Please cite this article as: Attarzadeh A, Poursaleh Amiri SM. Ritual Application of Motif and Inscription on Medical Magic Dished & Cups with Emphasis on Islamic Cups. *Med Hist J* 2019; 11(38): 59-73.

کاربردهای آیینی نقوش و کتیبه‌های ظروف و جام‌های جادوپزشکی با تأکید بر جام‌های دوران اسلامی ایران

عبدالکریم عطارزاده^۱، سیده‌مریم پورصالح امیری^{۲*}

۱. استادیار گروه هنر اسلامی، دانشگاه سوره، تهران، ایران.

۲. دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه هنر، تهران، ایران. (نویسنده مسوول)

Email: Maryamamiri867@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۷/۹/۲۶ پذیرش: ۱۳۹۸/۲/۲

چکیده

زمینه و هدف: در روزگاران کهن اعتقاد به نیروهای ماورالطبیعه و ارواح زیانکار و سودرسان مرسوم بوده و شالوده بسیاری از باورهای دینی و غیر دینی را تشکیل می‌داده است. این باورها بر عرصه‌های متفاوت زندگی بشر نیز سایه افکنده بود. پزشکی نیز یکی از حوزه‌های مهم بوده و از چنین اعتقاداتی اثر پذیرفته است. جادوپزشکی شامل افعالی بود که به واسطه اوراد، طلسمات و تعاویذ به همراه انواع ابزار و آلات در جهت امور پزشکی انجام می‌گرفت. جام‌های جادوپزشکی نیز به عنوان ظروفی برای تناول خوراندنی‌ها یا ملزوماتی در اجرای مراسم درمانی کاربرد داشته‌اند. پژوهش حاضر با هدف بازنمایی کاربرد ظروف و جام‌های دوران اسلامی را از دو جنبه مورد بحث قرار می‌دهد: ۱- میزان تأثیر حضور آیین‌ها در جام‌های جادوپزشکی؛ ۲- چگونگی کاربرد جام‌های دعادرمانی در فرهنگ اجتماعی ایران.

مواد و روش‌ها: این مطالعه به صورت کتابخانه‌ای، موزه‌ای، آرشیوی و با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. روش تحلیل داده‌ها از طریق نمونه‌یابی در سه دوره اسلامی (اولیه، میانه، متأخر)، سپس توصیف و تحلیل اطلاعات به روش کیفی صورت گرفته است.

یافته‌ها: نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد، اگرچه ریشه‌ها و باورهای باستانی تا دوران اسلامی تداوم داشته، نقوش و مفاهیم به دلیل حضور باورهای دینی - اعتقادی تغییر کرده و ارزش‌های معنوی در کاربردهای آیینی و اعتقادی جام‌های جادوپزشکی نقشی چشم‌گیر داشته‌اند. نگاره‌های منقوش بر این جام‌ها از کاربرد آن‌ها در درمان بیماران یا برگزاری آیین‌های مخصوص حکایت دارد.

نتیجه‌گیری: اغلب کتیبه‌های مرقوم، نمایانگر نوع به کارگیری ظرف در آیین‌های درمانگری و نیز دعاهایی در جهت طلب سلامتی و آرزوی خیر برای صاحب ظرف می‌باشند. همچنین انواعی از جام‌ها نیز به واسطه نگاره‌های تصویری، با مفاهیم برکت و باروری پیوند دارند.

واژگان کلیدی: جادوپزشکی؛ جام؛ دعادرمانی؛ کتیبه‌های درمانی

مقدمه

بر اساس جامع‌ترین تعریف، جادو یا سحر «مجموعه باورها، اعمال، فنون و روش‌هایی است که به کارگیری آن‌ها برای کنترل یا دگرگون کردن شرایط فراطبیعی، طبیعی و محیط زیست و رسیدن به مقاصد و اهداف نیک یا بد مؤثر و سودمند پنداشته می‌شده است. در این امر، جادوگر یا از توان روحی و اراده شخصی خود یا از برخی ابزارها، وسایل، اوراد، افسون‌ها، طلسمات، تعویذات برای رام و مهار کردن نیروهای فراطبیعی بهره می‌گرفته تا طبع، منش و میل آن‌ها را مطابق با خواست‌ها و نیازها بگرداند و بر پدیده‌های طبیعی، اندیشه، احساس و فرجام انسان، نیز امور جاری زندگی او تأثیر بگذارد» (۱). از آنجا که بشر به قوایی برتر از هر قوه طبیعی دیگر نیازمند بود، جادو را از مهم‌ترین اسلوب‌های ادامه حیات در نهاد و فطرت خود یافت. آثار ملموس و غیر ملموس باقی‌مانده از اولین سکونتگاه‌های بشری در فرهنگ‌های مختلف جهان، بیانگر این اصل است که جادو باورهای همراه با پندار امرار معاش، شکارگری و گردآوری غذا همچون یک فرایند عام و همگانی در میان جوامع ابتدایی حضور داشته و برخی معتقدند بشر از سپیده‌دم تاریخ با جادو و جادوپنداری عجین بوده است.

از سوی دیگر بیماری و مرگ از جدی‌ترین دشواری‌های آدمی قلمداد می‌شده که برای مقابله با آن، به نیرویی ماورایی و غیر زمینی نیاز داشته است. این نیروی ماورایی همان عقاید موروثی در باب روابط انسان با مبدأ وجودی بود که او را به سلوک و رفتار بر مقتضای آن عقاید ملتزم می‌ساخت که از آن به دین یاد می‌شود. بدین‌سان در هر تمدنی اسطوره و الهه‌ای این وظیفه را بر عهده داشت. جادوپزشکی در بستر تاریخ، آداب و آیین و اسلوب‌های شناخته‌شده‌ای داشته است، گاه با توسل به الهه یا اسطوره جاودانگی، گاه با خواندن اوراد مقدس یا آویزان کردن فتیش‌هایی (فتیشیسم) (Fetishism) مربوط به قرن ۱۸ میلادی است که سیاحان و دریانوردان پرتغالی در آفریقا متوجه شدند بومیان آفریقایی برای بعضی از اشیاء، مانند درخت، ماهی، گیاه، سنگ، پنجه مرده بعضی جانوران، چوب خشک، مو و ناخن نیروی جادویی قائلند و آن‌ها را تقدیس می‌کنند و در رفع مشکلات و گرفتاری‌های خود از آن‌ها

استمداد می‌نمایند (۲) که مقدس بودند. در تمامی جوامع ابتدایی قدرتمندترین فرد قبیله یعنی جادوگران، مهم‌ترین وظایف را بر عهده داشتند. از این رو هنر درمانگری در انحصار آنان بوده است. «در جامعه‌های آریایی، سامی، هندی، استرالیایی، آفریقایی و سایر سرزمین‌های کهن نیز جادو بر همه سطوح جامعه سیطره داشته و جادوپزشکانی بودند که از افسون‌ها، اوراد و اعمال جادویی برای باطل کردن و بی‌اثر ساختن اثرات زیان‌بار جادو، رماندن دیوان و نیروهای زیان‌کار و درمان بیماری‌ها استفاده می‌کردند» (۳). وستون لایاره نیز در مقاله خود به استفاده از شاخ حیوانات به عنوان عنصری با ارزش در جادو، پزشکی و [...] در ایران و چین باستان اشاره دارد (۴).

چنین آزمون و خطای جادوانه‌ای در خوراندن داروهای تلخ و بدمزه، در گذر زمان به دستاوردهای طبی تبدیل شد و با رنگ‌باختن جنبه‌های جادویی آن، شاخه پزشکی به حرفه‌ای فراگیر مبدل گردید، البته در روند این تکامل هر جا که علم پزشکی از پس این معطلات برنیامده، بشر در پی نیرویی ماورای طبیعت بوده است تا شاید او را از بیماری نجات دهد. با این حال جادو و سحر هیچ‌گاه از امور حیاتی به دور نبوده است.

در میان ایرانیان باستان، جادوپزشکی و جادودرمانی نیز جایگاهی ویژه داشته است. «در افسانه‌های کهن ایرانی آمیختگی قدرت، جادو و درمان‌بخشی در یک هیأت آیینی همواره مورد توجه بوده است. قدرت پادشاهی فریدون توأم با کارکرد درمان‌بخشی اوست و از این طریق است که «فروهر (Faravahar)» او برای دفع ناخوشی‌ها و مقاومت کردن بر ضد آزار مار مورد ستایش قرار گرفته است» (۵). در یشت‌ها، دعاهایی خطاب به «آئیریامن (Airyaman)» ایزد شفابخش به صورت دعادرمانی و مانتره پزشکی آمده است. چنانچه در فصل ۶۳ از کتاب روایات پهلوی در مورد افسون یا دعای ضد تب و بند آمدن خون سخن به میان آمده است (۶). نیز در ایران باستان امشاسپندان (امِشَه سپنَه) (Aməša Spənta)، مقدسان بی‌مرگ) در مواجهه با برج‌های سال قرار داشته‌اند. زرگران در مقاله خود در رابطه با پزشکی باستان در دوران

ساسانی به این مطلب اشاره نموده و رگ‌ها و خون را متعلق به امشاسپندان (فرشتگان) اردیبهشت و خرداد می‌داند (۷). از سویی همه مانترها (Mantrh) و آیین‌های محافظ در برابر دیوان و نیروهای شر را بایست به نوعی مربوط به حوزه درمانگری دانست. این نقطه نظر در دوران اسلامی در کتب طبی همچون تنکسوق‌نامه ایلخانی نیز به چشم می‌خورد. آنچه ذکر شد، جام‌های جادوپزشکی را از ظروف دیگر متمایز می‌نماید و به واسطه چنین نموده‌هایی کاربرد آن و در نتیجه جایگاه آن در آیین‌های و مناسبات اجتماعی تبیین می‌گردد. این ظروف به واسطه محتوای ظرف یا تصاویر، دعاها، حروف و اعداد جادویی و آیاتی که بر روی آن‌ها نگاشته می‌شد، به دنبال دور کردن نیروهای شر و جذب نیروهای خیر بودند. بنابراین جام‌های جادوپزشکی در باور اقوام، از خاصیت درمانی و پزشکی و در دوره‌های بعد باورهای آیینی بهره‌مند بودند. «تاس‌گذاشتن» آیینی است شناخته‌شده در تمام مناطق ایران» (۸) که معمولاً برای درمان بیماران روحی و روانی به کار گرفته می‌شد.

یافته‌ها

۱- دوران تاریخی

در دوران تاریخی اعتقاد به اساطیر کهن و جاندارپنداری اشیا همچنان مرسوم و رایج بود. اوراد همواره برای خوشنودی خدایان خوانده و نوشته می‌شدند و تعاویذ از راه‌های حفاظت در برابر چشم‌زخم و حتی بیماری‌های ناشناخته قلمداد می‌شد.

جام‌های جادوپزشکی ابزاری چندگانه محسوب می‌شده و صرفاً جهت تناول به کار نمی‌رفتند؛ آن‌ها با خصایص ویژه در ارتباط با ماوراء الطبیعه و جادوگری بودند. دو شاخصه مهم کاربری اختصاصی و نقوش خاص ترسیم‌شده بر روی آن‌ها، جام‌ها را از دیگر آثار تعویذی و طلسمی متمایز می‌سازد. از سویی دیگر، باورهای شهودی-عرفانی یا دینی آن‌ها در تقدیس خدایان، در این ظروف نمود پیدا کرد. ابتدایی‌ترین نمونه‌های این ظروف سفالی، مربوط به پیش از تاریخ و دوران تاریخی، با تمثال‌هایی ویژه ترسیم می‌شدند. «نگاره‌هایی چون اسب که

با نشانه‌هایی از خورشید آمیخته بود، در مراسم تدفین مردگان به کار می‌رفت. نیز نقوش خورشیدی که در ارتباط با همراهی مردگان در دنیای زیرین بود. درخت زندگی، بز کوهی و جانوران شاخدار که نیرویی جاودانه داشتند و تصویر انسان در مراسم و آیین‌های دسته‌جمعی که نشانگر حضور این ظروف در تشریفات مذهبی بوده است» (۹). ریتون‌ها (تکوک یا ریتون (Rhyton) ظرف‌هایی بودند که در دوران کهن به شکل جانوران ساخته می‌شدند. تکوک معمولاً آوندی بود زرین یا آهنین به صورت گاو یا ماهی یا مرغ (۱۰)). از شاخص‌ترین ظروف برای نوشیدن مایعات حیات‌بخش، نوشیدنی‌های جاودانگی و بی‌مرگی در ایران باستان بودند. این ظروف به دلیل شکل و کارکردی که داشته‌اند و در پیوند با نوشیدنی جاودانگی، در طول زمان به نمادها و اسطوره‌هایی مهم تبدیل شده‌اند (۱۱). برای مثال، ریتون‌های سیلک به شکل آبریز، برای ریختن مایعات خوشبو هنگام تدفین و در پیوند با آیین‌های مذهبی کاربرد داشته‌اند (تصویر ۱) (۱۳-۱۲). نیز این ظروف به واسطه تصویرنگاری حاوی تعابیر معناداری در ارتباط با اسطوره‌نگاری می‌باشند. تعدادی از این ظروف مربوط به هزاره دوم الی ششم تا هشتم پیش از میلاد در مستختا - بخش مرکزی گرجستان - کشف شده است. نویسنده مقاله کارکرد این ظروف را به واسطه نقش مار، جادویی و کاربری آن را تهیه دارو می‌داند (۱۴).

۲- دوره اولیه (ابتدای دوران اسلامی تا قرن پنجم ق.)

در قرون اولیه تصرف ایران به دست مسلمانان تأثیرات عمیقی بر فرهنگ، مذهب و سیاست بر جای گذارد، اگرچه امویان و عباسیان بر ایران حکم می‌راندند، اما ورود دیوان‌سالاران ایرانی نقش مهمی در حصانت هنر و فرهنگ ایرانی ایفا کرد. در این دوره دولت شیعه پس از ورود اسلام بنیانگذاری شد و در نتیجه پناهجویی در اسلام برخلاف آموزه‌های کلاسیک منحصرأ به قدرت خداوند متکی بود.

شکل اولیه این ظروف، نیم‌کره‌ای کوچک بود که در قطر، سطح چهارگوش با نقوش حیوانی و کتیبه آن را احاطه کرده بود. زبان تصویری و نگارشی هر دوره نشانگر آداب و اعتقادات معنوی و اوضاع آن جامعه می‌باشد. از این رو «خواص درمانی ظروف جادوپزشکی بر آن‌ها حکاکی می‌شده، این اشیا مابین

۳- جام‌های جادوی پزشکی در دوره میانه (قرن‌های پنجم تا یازدهم ق.)

با روی کارآمدن دولت سلجوقی در دوره میانه، رنسانس دوره اسلامی شکل گرفت و در آثار بروز و ظهور یافت، اما با یورش‌های پی در پی اقوام و عدم ثبات اجتماعی و فزونی مشکلات عدیده در جامعه، به کارگیری عرائم گسترش یافت. با این وجود این دوران، عصر تکون دانشمندان و عالمان فرهیخته اسلامی گردید تا آنجا که سلاطین بر اساس آرا و نظرات دانشمندان علوم غریبه تصمیمات خود را به انجام می‌رساندند و علوم غریبه از روش‌های معضلات پیش‌بینی نشده بود. با بنیانگذاری دانشگاه جندی‌شاپور در دوره ساسانی علم پزشکی تبدیل به علمی عقلی شده بود، اما پس از مدت زمانی از استیلای مغول بار دیگر دعا درمانی جایگزین علم سنتی گردید (۲۰).

بر قدیمی‌ترین جام‌های باقی‌مانده از این دوران، نقوش و طرح‌هایی متبادر از دوران پیش از اسلام به چشم می‌خورد. اغلب جام‌های ساخته‌شده در دوره میانه از فلز و مقاوم بوده‌اند و به لحاظ اعتقادی با ظروف ماقبل خود متفاوت‌اند. یکی از روش‌های دعا درمانی در این دوره نوشتن آبی بود که با متن قرآن تماس پیدا کرده باشد. به طور مثال: «رساله‌ای از قرن نهم که به نقل طب نبوی از زبان ائمه شیعه پرداخته «طب الائمه» نام دارد و پس از ذکر آیات فراوانی از قرآن، نوشتن آیات با مرکب و شستن آن مکتوب و مصرف مایع حاصله را شرح داده است. نوشتن چنین آبی در جلوگیری و شفای امراض یا کاهش درد زایمان تجویز می‌گردید. این ظروف با قاعده‌ای تخت و دهانه‌ای گشاد و عمق اندک و برجستگی در مرکز ساخته می‌شده است. به طور کلی این جام‌ها به جای دستورالعمل و نقوش جانوران، یک جدول شبه‌جادویی یا ذکری از فرشته‌های باستانی داشته‌اند» (۱۵). ذکر نام فرشته‌های باستانی در آثار تعویذی - طلسمی که از متون کهن بر جای‌مانده از جهت تسخیر کواکب بوده است، چنانکه ابن خلدون در مقدمه آورده: «مخاطبه فرشتگان از جانب خدا سبحانه تعالی و آنچه به دنبال آن برای آنان حاصل می‌شود، مانند تأثیر در عوالم مخلوقات و جلب روحانیت ستارگان است

تمامی وسایل جادویی و سحرآمیز، ارائه‌کننده بیشترین اطلاعات در باب امور پزشکی و درمانی عهد خود هستند. این ظروف بر اساس نقوش مندرج، اطلاعات جالبی در خصوص بیماری‌هایی همچون سردرد، دندان درد، دردهای زایمان، توقف انواع خون‌ریزی، التهاب، قولنج، دردهای عمومی شکم و... دارند» (۱۵).

همچنین کتیبه‌های موجود روی جام‌های این دوران حاکی از طلب خیر، برکت و سلامتی برای صاحب ظرف نیز بوده‌اند. نمونه‌های ابتدایی شامل کلماتی مانند «بر» است که مخففی از «برکه» بوده که گاه با فرم‌های انتزاعی بر روی ظرف ایجاد شده‌اند (تصویر ۲) (۱۶). به نظر می‌رسد واژه «برکت» پیش‌درآمد عبارت «مستجاب باد» بر روی ظروف فلزی دوران‌های بعدی است (تصویر ۳) (۱۳) (۱۵). عبارت پرسامد دیگری مانند «کل فیها هنیئاً مرئاً» (آنچه از این کاسه خورده می‌شود، گوارا باد) نیز در سفالینه‌های قرن دهم به چشم می‌خورد (تصویر ۳) (۱۷) و (تصویر ۴) (۱۶)، گرچه مکتوبات اسلامی در این دوره بر تعاویذ تأثیر می‌گذارد، اما ادیان دیگر نیز از طرفداران تفکرات جادوانه می‌باشند.

یکی از این ادیان، مندائیان‌اند که از شعبه صابئیان و پیرو دین یحییای پیامبر می‌باشند. آنان اعتقادات خاصی در باب جام‌های جادوی پزشکی داشته‌اند. «ظروف سفالی جادویی مندائیان با مندرجاتی به زبان‌های باستانی از جمله یهودی، آرامی و مندایی، حامل ادعیه‌ای خطاب به شیاطین بودند که با مرکب به فرم مارپیچ نوشته می‌شد» (۱۵). تعدادی ظرف از ظروف مندایی در ایران یافت شده که متعلق به شوشتر و قرن پنجم تا هفتم ق. می‌باشند (تصویر ۵) (۱۸). به طور کلی این کاسه‌ها در بردارنده دعاهای دورکننده شوری چشم و تعویذهایی از این قبیل بوده‌اند. این ظروف با نمک پر شده و در درگاه خانه و آستانه در ورودی منزل، خاک می‌شدند و در بیشتر مواقع جفت بوده‌اند. بر اساس پنداری در دوران کهن، نیروهای شر متصاعدشده از چشم مسبب ایجاد برخی بیماری‌ها بوده‌اند. نجم‌آبادی در کتاب تاریخ طب خود به افسون‌هایی جهت دفع چشم‌زخم اشاره نموده است (۱۹).

تا بدان تصرف کنند» (۲۱). همچنین حکاکای‌های جام‌ها در این دوره اغلب در حکم راهنمای استفاده و دستورالعمل آیینی جهت حصول مطلوب بوده که شخص بیمار یا وکیل او می‌توانست بر مبنای آن از جام استفاده کند.

در زمانی نزدیک‌تر در همین دوره، ظروفی با ملحقاتی از تکه‌های فلزی کوچک، با عبارات قرآنی، اسماء‌الحسنی، شکل پرنده، ماهی یا تعویذی از دست، بر برجستگی مرکزی که سوراخ‌هایی دارند، ساخته شده بودند. دیگر از نقوش انسانی و حیوانی اثری نبود و محوریت نقوش با آیات خاص قرآنی، اسامی معصومان (ع) و گاه صور فلکی بود. با حضور روزافزون دانشمندان مسلمان علم نجوم و ستاره‌گان با علوم دیگر همگام شد. از منابعی که به روشنی ارتباط کواکب را با طب نمایان می‌سازد، تانکسوق‌نامه ایلخانی است. «در این کتاب از این موضوع سخن گفته می‌شود که هر یک از ماه‌های دوازده‌گانه با عضوی از اعضای بدن، تناسب و پیوند برقرار می‌کند» (۲۲). جمالی یزدی در کتاب کهن علوم و فنون و عقاید فرخ‌نامه نیز به این موضوع اشاره نموده و آورده است: «بدان که هر کویکی به چیزی مخصوص است. زحل به بنا و ضیاع و دشمنی میان مردم [...] و قمر بر دوستی زنان محتشم و احوال‌های عام و علم‌های غریب. اکنون به دعا هر یکی آن چیز باید خواست که بدو مخصوص است» (۲۳). در ایران نیز «عقاید زیادی در مورد بشقاب‌های طلسمی و دوازده برج و هفت کواکب وجود دارد و از جمله خوردن برخی خوراکی‌ها برای کسانی که از وضع جسمی و روحی خوبی برخوردار نبودند، توصیه می‌شده است» (تصاویر ۶ و ۷) (۲۴-۲۵).

در همین دوره، نقوش باستانی بازیابی شده و چهره‌های انسانی کمابیش در جام‌ها به چشم می‌خورد و کم‌کم به اوج رسید. نگاره‌های ظروف به سمت سمبل و نمادگرایی سوق یافت. «نظریه‌های مطرح‌شده نوعی ارتباط اسفنکس‌ها (اسفنکس Sphinx) مخلوطی از انسان و حیوان با پیکری از شیر، مزین به بال‌های عقاب و دارای سری شبیه سر زنان است (۱۰)) و هارپی‌ها (Harpy) نام سه موجود عجیب‌الخلقه بالدار است که چهره آن به چهره زن و بدن او به کرکس می‌ماند، ناخن‌های برگشته دارد و مرگ و کشمکش شدید را تجسم

می‌دهد (۱۰). در دوره اسلامی ماهیت هارپی‌ها متحول شده و مفاهیم قدسی و ملکوتی یافته‌اند. را با مفاهیم کیهان‌شناختی بیان کرده‌اند، احتمالاً این دو صورت ترکیبی با مفاهیم برکت و باروری مرتبطند. این موضوع با توجه به حضور هارپی و اسفنکس در کنار درخت کیهانی انتزاعی قوت می‌یابد» (۲۶) (تصویر ۸) (۱۶) و (تصاویر ۹ و ۱۰) (۱۸)، زیرا سه برج تیر، مرداد و شهریور فصل برداشت محصول، برکت و باروری است. از این جهت در تاریخ اساطیر کهن آمده «در اسطوره کیومرث، سه هزاره دوم از روزگاران، بی‌هیچ رنج و درد است که آن هزاره سرطان و اسد و سنبله بود. این ترکیب سه‌گانه صورت‌ها متعلق به زمان باروری و برکت می‌باشد» (۲۷).

نوع بسیار رایج ظروف در قرون ششم تا هشتم ق.، ظروف زرین‌فام است. این جام‌ها حاوی نقش‌های متنوع و بی‌شماری است که تعداد کثیری از آن‌ها در بردارنده مکتوباتی تعویذگونه می‌باشند. در نمونه‌های متأخرتر از این جام‌ها، کتیبه‌های اشعارگونه‌ای به دست آمده که گروه (Grobe) نمونه‌ای از آن را به این ترتیب در کتاب خود آورده است:

همواره تو را دوست و عز افزون باد
اقبال تو بگذشته ز حد بیرون باد
تا هر چه از این کاسه به کام تو رسد
ای صدر جهان تو را به جان افزون باد

گاهی نیز عبارت «نگه دار بادا جهان آفرین/ به هر جا که می‌باشد خداوند این‌ا» روی ظروف دیده می‌شود؛ عبارتی که به کرات برای صاحب ظرف، آرزوی سلامتی و طول عمر دارد (۱۶) (تصاویر ۱۱ و ۱۲) (۱۶).

۴- دوره متأخر (قرن یازدهم ق. تا معاصر)

در قرن نوزدهم و در دوره قاجاریه همزمان با تحولات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی ایران، تنش‌های موجود رو به فزونی گذارد. در چنین شرایطی توسل به دعا و طلسم در بین عوام گسترش یافت. فراوانی طلسمات و تعویذات در دوره قاجار در همه حوزه‌های زندگی رسوخ کرد و حتی جای طبیبان را گرفت و برای هر دردی، طلسم یا تعویذی ساخته شد.

جام‌هایی که در وسط آن‌ها یک دست کوچک نصب می‌شده است، هنوز هم در سقاخانه‌ها یا اماکن متبرکه به وفور مشاهده می‌شوند. شباهت بسیار نزدیک به این باور در دوران ایران باستان به وسیله ظروف آیینی و ریتون‌ها قابل یادآوری است. علامت کف دست در اسلام، زمانی میان برخی معتقدان به عنوان علامت «پنج تن آل عبا» در نظر گرفته شد و به جز دفع چشم‌زخم و محافظت در برابر شیطان، معنی مذهبی نیز پیدا کرد. اکنون این سمبل در فرهنگ شیعیان به عنوان نمادی از جانبازی و فداکاری حضرت ابوالفضل عباس (ع) شناخته شده، او که در واقعه عاشورا هنگام رساندن آب به خیمه‌گاه دستانش از بدن جدا شد.

بحث

این پژوهش با هدف بازنمایی ظروف آیینی، خصوصاً ظروف دعادرمانی در فرهنگ اجتماعی ایران و به ویژه ظروف دوران اسلامی انجام شده است. با توجه به باورهای اساطیری در دوره باستان و هم‌آمیختگی اعتقادات دینی در زندگی مردم، حضور انواع خاصی از ظروف آیینی مشاهده می‌شود. از آنجا که مهم‌ترین مسأله بشر همواره تداوم حیات می‌باشد، علم پزشکی پیوسته بر جوانب گوناگون زیست انسان تأثیرگذار بوده است. جام‌های جادوپزشکی با رویکردهای متفاوتی چون درمانگری و تعویذی به صورت مداوم در زندگی اجتماعی انسان نقش به‌سزایی داشته است. از این رو پزشک نامی ایران در اثر مشهور کنوزالمعزمین اینچنین سخن رانده: «ایزد تعالی احوال این جهان را بزیر فلک قمر بر دوازده برج و هفت سیاره پیدا کرده است. هر یک دلالت به طالع کسی دارد. پس باید که در وقت عمل از اصل مولود آن کس بدان حاجت که مشغولی باخبر باشی [...] در جایگاه بروج و درجات، پیوستن سعد و نحس و مانند این از ضعف و قوت بدانی و اگر ندانسته باشی عمل دوستی در ساعت نحس و عمل دشمنی در ساعت سعد کنی. از این است که هر وقت عمل راست نیاید و طب‌ها بگردد» (۳۲). بدین‌سان در هیچ زمانی علم پزشکی تهی از باورهای ماورایی نبوده، زیرا که علم پزشکی گاهاً مستاصل و بی‌پاسخ در برابر بشر بوده و به همین علت هنوز هم در برخی

در قرن دوازدهم ق. ظروف چینی به فرم گود و کم‌عمق و نعلبکی‌شکل ساخته می‌شدند. اغلب یک جدول اعداد در مرکز به وسیله دوایری مستور از ادعیه قرآنی بر آن نقش شده است (تصویر ۱۴) (۲۸). در دوره معاصر ظروف آیینی یا جام‌هایی که کاربرد دعادرمانی داشته‌اند، در تداوم نمونه‌های جام‌های قرن‌های دهم و یازدهم ق. پوشیده از آیات، اسامی و اذکار مقدس‌اند (تصویر ۱۵) (۲۵).

کاربردی‌ترین این جام‌ها، جام چهل بسم‌الله بوده «که چهل بار بسم الله الرحمن الرحیم بر آن حک شده است و در بینابین نوشته‌ها، سوره‌ها و آیات فتح آمده است. برخی از این جام‌ها به جام «قُل» شناخته شده‌اند، زیرا بر آن‌ها چهار سوره و آیه‌ای که با قل شروع می‌شده نوشته شده است. جام چهل کلید نیز نظیر همین جام‌هاست. از جام چهل کلید برای زنانی که وضع حمل آن‌ها به سختی انجام می‌گرفت نیز استفاده می‌شد. یکی از زنان یا خود زائو کلیدها را در دست می‌گرفت و آیه‌های روی کلید را تکرار می‌کرد» (تصویر ۱۶) (۲۴، ۲۹). چهل کلید یا چهل بسم‌الله نمادی از چله‌نشینی برای گشایش کارها و چهل روز ریاضت اولیای خداوند است. به نظر می‌رسد نمونه‌های متأخر این جام‌ها، تسلسلی از نمونه‌های دوره صفویه است که آویزه‌هایی بر برجستگی مرکز جام داشتند. باور بر این است که آب نوشیده‌شده از این جام‌ها متبرک به آیات قرآن است (تصویر ۱۷) (۱۳). «آنچه از قرآن [به اعتقاد مسلمانان] مناسب است، آیات سوره‌های صدوسیزدهم و صدوچهاردهم (سوره ناس، فلق) و آیه‌الکرسی است. این دو سوره کوتاه را المعوذتان (دو نگهدارنده، دو محافظ) نامیده‌اند. عقیده بر آن است که سوره فلق نیروی ویژه‌ای در دفع بیماری جسمانی دارد، در حالی که خاصیت سوره بعدی (ناس) در دفع علل روحی و روانی است و آیه‌الکرسی از عظمت خداوند سخن می‌گوید» (۳۰). نگارش سوره یاسین نیز بر «جام‌های یس» بسیار مرسوم بود. از یس به قلب قرآن یاد شده که همراه با روایات و احادیث نبوی این سوره را موافق آیین درمانگری نموده است. از آن جمله کاربرد این سوره در «مراسم دعای «قرق یاسین» [=چهل یاسین] برای بهبود بیماران روحی و روانی در طوایف مقدس ترکمن‌هاست» (۳۱).

یکی از مهم‌ترین علل ایجاد بیماری در فرهنگ عامه چشم‌زخم بوده است.

این مقاله برگرفته از موضوع پایان‌نامه سیده‌مریم پورصالح امیری در دانشگاه سوره تهران، با عنوان «بررسی تحلیلی تعویذ در دوران اسلامی ایران با تأکید بر نمونه‌های موجود در موزه‌های تهران» با راهنمایی جناب آقای دکتر عبدالکریم عطارزاده است.

از جوامع مدرن تداوم پیدا نموده است. به طور کلی می‌توان گفت در این دوره، ظروف به وسیله تصویرنگاری منبعث گشته از دوران تاریخی، به مفاهیمی تعویذی تبدیل می‌شوند و از طریق دعاهای خیر و طلب عافیت سعی در دوری از بیماری‌ها دارند.

نتیجه‌گیری

جام‌های جادوپزشکی از دوران اولیه مورد توجه و کاربری همه اقشار جامعه بوده‌اند. این جام‌ها در دوره‌های متفاوت و در ادیان مختلف به شکل‌های جدیدی بروز کرده‌اند، اما در طول این سیر تاریخی چند نکته حائز اهمیت وجود دارد که در زیر به آن‌ها اشاره می‌شود:

- حضور دین و مذهب به هر شکل در جام‌های جادوپزشکی نمود یافته است.

- موضوع پزشکی به تعبیر متفاوت، اعم از نوع نوشیدنی یا دستورات پزشکی مندرج بر روی ظرف، به طور مستقیم با علم پزشکی ارتباط داشته است.

- پس از حضور دین اسلام، تمسک به خدایان اسطوره‌ای و دعای دوری اهریمنان، به استمداد و طلب عافیت از خداوند یگانه و ائمه معصومین (ع) تبدیل می‌شود. این تظاهر در حکاک‌ها و مکتوبات جام‌ها کاملاً نمایان است.

- تمامی آیات مندرج، الفاظ مقدس و اسامی اعظم بر روی ظروف، آیاتی پناه‌جوینده و محافظت‌کننده یا ادعیه‌ای در طلب حفظ سلامتی بودند.

- در اکثر جام‌هایی که بر آن‌ها دعایی نگاشته شده است، درخواست استجاب دعا و در جام‌های دیگر طلب برکت یا آرزوی سلامتی برای صاحب جام به چشم می‌خورد.

- برخی جام‌ها با استفاده از مفاهیم تصویری که آن‌ها برآمده از دوران پیش از اسلام است، با صور فلکی و فصول برداشت محصول ارتباط داشتند و به طور غیر مستقیم برکت و باروری را طلب می‌کردند.

- تمامی جام‌هایی که برای دوری از چشم‌زخم به هر شکلی مورد استفاده قرار گرفته‌اند، جنبه جادوپزشکی داشته‌اند، زیرا

تصویر ۱: ریتون سفال خاکستری، هزاره اول ق.م، محل نگهداری: موزه ملی تاریخ علوم پزشکی

تصویر ۲: کاسه، نیشابور، قرن چهارم ق.، منقوش به عبارت‌های «برکه» و «والسلامه»

تصویر ۳: کاسه سفالی، نیشابور، قرن سوم و چهارم ق.، منقوش به عبارت «کل هنیئاً مریناً» با خط کوفی، محل نگهداری: موزه ملی (دوران اسلامی)

تصویر ۴: کاسه، قرن چهارم ق.، منقوش به عبارت «کل فیها هنیئاً مریناً»

تصویر ۵: کاسه‌های بدون لعاب سفالین با خط مندائی، شوشتر، قرن‌های پنجم تا هفتم ق.، محل نگهداری: موزه آبگینه

تصویر ۶: سینی صور فلکی، ایران، قرن‌های پنجم و ششم ق.، منقوش به شکل خورشید در مرکز سینی که با پنج سیاره، ماه و نماد دوازده برج احاطه شده است، محل نگهداری: موزه آشمولین

تصویر ۷: سینی با کتیبه دعای خیر، ایران یا افغانستان، قرن‌های ششم و هفتم ق.، محل نگهداری: موزه آشمولین

تصویر ۸: تکه‌ای از بشقاب تخت با تصویر اسفنگس، ایران، اواخر قرن ششم ق.

تصاویر ۹ و ۱۰: کاسه سفالین و زرین‌فام، سده هفتم ق.، منقوش به تصویر هارپی‌ها، محل نگهداری: موزه آبگینه

تصاویر ۱۱ و ۱۲: کاسه، کاشان، اوایل قرن هفتم ق.

تصویر ۱۳: کاسه دعادرمانی، ایران، قرن‌های دهم و یازدهم ق، منقوش به عبارت «مستجاب باد»

تصویر ۱۴: ظرف جادوپزشکی، چین، ۱۷۷۵ م، محل نگهداری: موزه ویکتوریا - آلبرت

تصویر ۱۵: جام دعا، محل ساخت: شیراز، زمان ساخت: قرن‌های نهم تا یازدهم ق.، منقوش به آیات قرآنی، دعای نادعلی، مربعات جادویی و تجسم شخصیت‌پردازی هفت کره آسمانی، محل نگهداری: موزه آشمولین

تصویر ۱۶: جام چهل کلید، سده سیزدهم ق.، محل نگهداری: موزه مردم‌شناسی کاخ‌موزه گلستان

تصویر ۱۷: جام دعادرمانی، منسوب به سده سیزدهم ق.، محل نگهداری: موزه ملی تاریخ علوم پزشکی

References

1. Rezaei Baghi Bidi H. Magic. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia; 1988. Vol.17 p.229. [Persian]
2. Tylor EB. Religion in primitive Culture. New York Douglas; 1970. p.229.
3. Blookbashi A. Magic. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia; 1388. Vol.17 p.239. [Persian]
4. La Barre W. Shamanic Origins of Religion and Medicine. *Journal of Psychedelic Drugs* 1979; 11(1-2): 7-11. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02791072.1979.10472086?journalCode=ujpd19>. Accessed Jul 20, 2019.
5. Mokhtari M. Saga in National Mystery. Tehran: Toos; 2009. p.177. [Persian]
6. Damavandi M. Magic in Old Persian and Zoroastrian Religion. *Journal of the Iranian Studies* 2007; 5(10): 91-108. [Persian]
7. Zargaran A. Ancient Persian medical views on the heart and blood in the Sassanid era (224-637 AD). *International Journal of Cardiology* 2014; 172: 307-312. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167527314002447>. Accessed Jul 27, 2019.
8. Feyzi P, Rahimi B. Anthropological study of ritual healing with an emphasis on the role of "healing by Prayer" in Kermanshah Province. *History of Medicin Journal* 2011; 3(6): 97-113. [Persian]
9. Hatam G. the Pattern and icon in the ancient pottery of Iran. *Art and Architecture* 1995; (28): 355-378. [Persian]
10. Dekhoda AA. Dictionary. Tehran: Tehran University; 1998. [Persian]
11. Namvar Motlagh B. Mythical cups in Iran and Europe in Textbook of collection of articles Mythology and literature. Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Book of Universities; 2005. p.200. [Persian]
12. Rahbar-Ganjeh T. Rhyton. *Keyhan Farhangi* 2007; 254: 56-59. [Persian]
13. Archives of National Museum of Iranian History of Medical Sciences.
14. Karaia I. Archaeological and Other Medical Materials from Georgian Museums. *Journal of Research on History of Medicine* 2012; 1(2): 25-36. Available at: <http://www.rhm.ir/index.php/rhm/article/view/10>. Accessed Aug 20, 2019.
15. Madison F, Savage Smith E. Scientific Instrument (Islamic Art collection 11). Translated by Mazandarani GH. Tehran: Carang; 2008. p.60. [Persian]
16. Ernest G. Make M. Islamic pottery (Islamic art collection7). Translated by Haeri F. Tehran: Carang; 2005. p.87. [Persian]
17. Jelveh-hay Ayat Elahi. Tehran: Iran National Museum: 192.
18. Archives of Glassware and Pottery museum.
19. Najmabadi M. Medical History of Iran (Pre-Islamic). Tehran: University Tehran; 1992. Vol.1 p.116. [Persian]
20. Pourahmad J. History of Medical Sciences in Iran. *Iranian Journal of Pharmaceutical Research* 2008; 7(2): 93-99. Available at: http://www.ijpr.sbm.ac.ir/article_750_0.html. Accessed Jul 27, 2019.
21. Ibn Khaldun. Muqaddimah. Translated by Parvin Gonabadi M. Tehran: Elmi Farhangi; 2014. p.375. [Persian]
22. Abbasnejad F, Bateni G, Khalili M, Seyyed Shouri A, Esmaili Parapari SH. Belief in the Influence of Celestial Bodies on Human Health in Ancient Chinies Medicine and Khta. *History of Medicin Journal* 2014; 6(20): 83-107. [Persian]
23. Motahar Jamali Yazdi A. Farrokhtname. Corrected by Afshar I. Tehran: Farhang-e Iran Zamin; 1967. p.365. [Persian]
24. Tanavoli P. Spell. Traditional Iranian Graphics. Tehran: Bongah; 2007. p.78. [Persian]
25. Online access to the Ashmolean Museum's Eastern Art Department Collections. Available at: <http://www.jameelcentre.ashmolean.org>. Access January 8, 2016.
26. Abed doost H, Kazem Poor Z. Continuation of presence of Ancient Sphinxes and Harpeys in the Art of Islamic Era. *Negareh* 2011; 4(13): 81-91. [Persian]
27. Seddiquian MD. Iranian Mythological Culture-Epic. Tehran: Institute of Humanities and Culture Studies; 2007. p.3. [Persian]
28. Victoria and Albert Museum, Islamic Department. Available at: <http://www.collections.vam.ac.uk>. Access January 8, 2016.
29. Golesan Palace, Archives of Anthropology museum.
30. Musapoor E. Twelve+one: Thirteen research on spell, magic and magic. Tehran: Reference Book; 2009. p.102-103. [Persian]

31. Gharanji Z. Sacred persons who inscribe prayers (Doanevisan) and treatment of disease among the Turkmen tribes (Case Study of Ata and Khoje tribes) *History of Medicin Journal* 2011; 3(6): 69-84. [Persian]
32. Ibn Sina HA. Kenos al-Mu'azim. Corrected and Explained by Homayi Jalaluddin, Anjoman Asare Meli. Terhran: National Publications Association series of publications; 1952. p.5 [Persian]